

Krzysztof Dawid Majus

Lod, Izrael

davmajus@gmail.com

 0000-0003-3588-0995

Hebrajskie książki drukowane w Jarosławiu i ich drukarze

Hebrew Books Printed in Jarosław and Their Printers

Abstract: The article is devoted to Hebrew books printed in Jarosław in the early 20th century. The first part presents brief biographies of Ludwik Styryna, whose name appeared in the title of the printing house that produced these books, and Moses Wiesen, the owner of the press. The second part describes all the Hebrew books printed in Jarosław, accompanied by short notes on their contents and authors.

Keywords: Jarosław 1905–1911 – printing – Jewish printers – Hebrew prints – Ludwik Styryna – Moses Wiesen

Słowa kluczowe: Jarosław 1905–1911 – drukarstwo – drukarze żydowscy – druki hebrajskie – Ludwik Styryna – Mojżesz Wiesen

Jarosław to jedno z ważnych miast na mapie dziejów polskich Żydów, gdyż do 1764 r. odbywały się tam jesienne sesje Sejmu Czterech Ziem, najwyższego organu samorządowego tej mniejszości narodowej i religijnej żyjącej od kilkuset lat w Rzeczypospolitej¹. Mimo to, historia druku hebrajskich ksiąg w Jarosławiu jest tak skromna, że nie wspomina o niej ani publikacja poświęcona żydowskiemu drukarstwu na ziemiach polskich², ani książki dedykowane żydowskiej społeczności Jarosławia³. Co więcej, o jarosławskich księgach hebrajskich nie wspominają artykuły poświęcone drukarstwu w regionie przemyskim w ogóle i w samym Jarosławiu w szczególności⁴. Jedyna wzmianka o nich znajduje się w krótkim artykule, który ukazał się w 1988 r. w niskonakładowym periodyku izraelskim „Cfunot. Riwon torani” [Skarby. Kwartalnik toraniczny]⁵. Warto więc historię tych ksiąg przytoczyć polskiemu czytelnikowi, gdyż jest ona kolejnym przyczynkiem do dziejów miasta i żyjącej w nim niegdyś społeczności żydowskiej.

Choć wolne królewskie miasto Jarosław słusznie szczyci się tym, że drukarnia założona przez Jana Szeligę powstała w nim już w 1621 r.⁶, to jednak „działała ona tylko sześć lat i do ostatniego dziesięciolecia XIX w. nie było w mieście żadnej drukarni”⁷. Cytowane stwierdzenie, choć ogólnie słuszne, nie jest jednak dokładne, gdyż pierwsza XIX-wieczna drukarnia powstała w Jarosławiu już w 1876 r. (drukarnia Henryka Bohussa), natomiast dwie kolejne oficyny rzeczywiście powstały w latach 90. XIX w. (drukarnia Ludwika Styrmę w 1890 r. i drukarnia Salomona Baumgartena w 1894 r.)⁸.

1 Więcej na temat Sejmu Czterech Ziem zob.: M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska*, t. 3, Lwów – Warszawa – Kraków 1925, s. 219–224; A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994; tenże, *Sejm Żydów Korony*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, opr. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003, s. 516–517.

2 Ch.B. Friedberg, *Toldot ha-dfus ha-ivri be-Polania mi-reszit hiwasdo be-sznat 694 we-hitpatchuto ad zmanenu (History of Hebrew Typography in Poland from the beginning of the year 1534, and its development up to our days)*, wyd. 2, Tel Awiw 1950. Wydanie pierwsze, mniejsze objętościowo i pod nieco zmienionym tytułem, ukazało się w 1932 r. w Antwerpii.

3 M. Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Jarosław 1933; *Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978.

4 A. Jagusztyn, *Drukarnstwo regionu przemyskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1980, t. 2, s. 133–150; G. Żurawska, *Dziewiętnastowieczne drukarstwo jarosławskie*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia]” 2000–2002, t. 14, s. 32–42.

5 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri be-Jaroslaw* [Hebrajski druk w Jarosławiu], „Cfunot. Riwon torani” 1988, nr 2, s. 98–100.

6 Więcej na temat działalności drukarza Jana Szeligi zob.: J. Harlender, *Na marginesie druków Szeligi*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia] 1967–1968, t. 7, s. 29–31.

7 A. Jagusztyn, dz. cyt., s. 134.

8 G. Żurawska, dz. cyt., s. 33.

Należy tu wyjaśnić, że pojawiające się na rynku wydawniczym w latach 80. XIX w. hebrajskie periodyki i księgi, podające jako miejsce wydania Jarosław, były drukowane w innych miastach (Przemyśl, Kraków, Lwów). Ich wydawcą był znany w jarosławskich i przemyskich żydowskich kręgach oświeceniowych intelektualista Szealtiel Ajzyk Gräber (1856–1926), którego biografię i dokonania opublikował „Rocznik Przemyski”⁹. Tu warto tylko zauważyć, że wbrew temu co napisano w artykule poświęconym jarosławskim drukarniom¹⁰, żaden z roczników wydawanego przez Gräbera w latach 1887–1902 periodyku „Magazin für Hebräische Literatur und Wissenschaft, Poesie und Belletristik” nie był drukowany w Jarosławiu i nie była to publikacja w języku niemieckim, lecz w języku hebrajskim, choć obok nieco przydługiego hebrajskiego tytułu („Bejt ocar ha-safrut mukdasz le-Tora we-chochma, imrej bikoret we-diwrej szir u-melica me-et chachamim we-newonim kruej szem” [Skarbnica literatury poświęcona Torze i mądrości, artykuły krytyczne oraz poezja i literatura pióra znanych mędrców i inteligentów]) była także opatrzona wyżej przytoczonym tytułem w języku niemieckim¹¹.

Nie od rzeczy będzie też wspomnieć o żyjącym w Jarosławiu na przełomie wieków XVII i XVIII Zeewie Wolfie zwanym Ha-Madpis, czyli po polsku Drukarz. Był człowiekiem zamożnym i miłośnikiem książek. Sam nie wydrukował co prawda żadnej książki, lecz hojnie sfinansował wydanie w Amsterdamie w latach 1698–1709 w kosztownej luksusowej formie sześciu ksiąg religijnych i modlitewników, żądając w zamian umieszczenia na stronach tytułowych swego imienia („Zeew Wolf z Jarosławia, syn wielmożnego pana Samuela Koppela bhp.”). Wspomina o tym w nieco uszczypliwej formie wybitny arabista, hebraista i bibliograf Moritz Steinschneider (1816–1907) w swym katalogu ksiąg hebrajskich znajdujących się w Bibliotece Bodlejańskiej Uniwersytetu w Oksfordzie: „Należy on do grona takich wydawców, którzy zajmowali się opracowywaniem dzieł innych autorów, dodając do nich czasem mniej istotne elementy lub troszczyli się o książki wcześniej odrzucone, sporządzając indeksy i podobne uzupełnienia. W ten sposób on sam, częściowo wraz ze współpracownikami, wydał różne książki”¹². Księgi te to: *Sznej luchot ha-brit* [Dwie tablice przymierza] (1698) Izajasza Hurwitza; *Jad Josef* [Pomnik Józefa] (1700) Józefa Carfati; kieszonkowe wydanie Pięcio-

9 K.D. Majus, *Szealtiel Ajzyk Gräber – wydawca z Jarosławia i jego publikacje*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2024, z. 1, s. 137–151.

10 G. Żurawska, dz. cyt., s. 34.

11 Rocznik 1 (1887) był drukowany w Przemyślu (druk Żupnik, Knoller & Hammerschmidt), a roczniki 2 (1888), 3 (1889/90), 4 (1892), 5 (1896) i 6 (1902) w Krakowie (druk Józef Fischer).

12 M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852–1860, s. 2579.

księgu (1701); *Kicur sznej luchot ha-brit* [Streszczenie dwóch tablic przymierza] (1701) Jechiela Epsteina; *Chiduszej ha-Tora* [Nowele toraniczne] (1703) Józefa Ginzburga; oraz modlitewnik *Olat szabat* [Ofiara sobotnia] (1709)¹³.

Pierwsza hebrajska księga została wydrukowana w Jarosławiu w 1905 r., a ostatnia w 1911 r. Wszystkie one, a było ich 13, wyszły z drukarni noszącej w nazwie imię i nazwisko Ludwika Styryna, warto więc poświęcić tej postaci więcej uwagi.

Ludwik urodził się w 1860 r. Jego ojciec Józef Styryna urodził się w 1832 r. we wsi Przyborów (obecnie powiat Brzesko) i zmarł 1 IV 1911 w Tarnowie, natomiast matka Anna z Zaranków urodziła się w 1839 r. i zmarła 4 V 1912 r. w Tarnowie. Ludwik miał dwie siostry, Rozalię (1865–1906) zamężną Mogulską i Paulinę (1875–1962) zamężną Piekarską oraz brata Stanisława, który zmarł młodo, w 1879 r. W 1887 r. Ludwik poślubił Antoninę Lubicz Niezabitońską urodzoną w 1860 r. i zmarłą 13 VIII 1929 r. w Tarnowie. Ludwik i Antonina mieli siedmioro dzieci: Wandę, Annę, Helenę, Stanisławę, Ludwika, Marylę i Zofię¹⁴.

J. Styryna, ojciec Ludwika, prowadził w Tarnowie działalność księgarską i introligatorską, a w 1873 r. założył tam pełnoasortymentową drukarnię przy ulicy Krakowskiej 7¹⁵. W 1902 r. zatrudnił jednego zecera, jednego maszynistę oraz pięciu uczniów¹⁶. Drukarnia była wyposażona w „wielki dobor najnowszych czcionek tudzież w prasy pospieszne i maszyny pomocnicze”¹⁷. Słowa o „wielkim doborze” czcionek znajdują potwierdzenie także w fakcie, iż w 1880 r. wydrukował hebrajski modlitewnik zatytułowany *Likutej Cwi* [Zbiór Cwi] (wznowienie księgi wydanej 20 lat wcześniej w Preszburgu, czyli obecnej Bratysławie), co świadczy o tym, że posiadał także czcionki hebrajskie.

Ludwik rozpoczął działalność drukarską w tarnowskiej oficynie ojca. Udzielał się także społecznie i w czerwcu 1889 r. został w Tarnowie człon-

13 M. Wunder, *Toldot kehilat Jaroslaw. Rabaneja we-chaszuweja* [Dzieje gminy Jarosław. Jej rabini i osobistości], „Jeszurun. Measef torani” 2010, nr 22, s. 869.

14 A. Kunisz, J. Stąsiek, *Styryna Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 865; Grobonet [online] (<https://grobonet.com>), [dostęp 30.10.2023]; MyHeritage [online] (<https://www.myheritage.com>) [dostęp 17.11.2023].

15 C. Leuchs, *Leuchs Adressbuch der Kaufleute, Fabrikanten und Gewerbetreibenden von Ungarn, Siebenbürgen, Banat, Croatien, Slavonien, Militärgrenze, Galizien und Dalmatien*, Band 18, Nürnberg 1879, s. 80; B. Jaśkiewicz, *Prasa tarnowska do 1918 r.*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1980, nr 3, s. 19; tenże, *Prasa tarnowska w czasach zaboru austriackiego*, „Rocznik Tarnowski” 1993, t. 3, s. 73.

16 *Protokół IV. Zjazdu Koleżeńskiego Drukarzy Galicyjskich odbytego w dniach 7-ym i 8-ym września 1902 we Lwowie*, Lwów 1902, s. 23.

17 [Anons: *J. Styryna w Tarnowie*], „Orzeł. Pismo ekonomiczno-społeczne” 1882, nr 11, s. 8.

kiem rzeczywistym Towarzystwa im. Stanisława Staszica¹⁸. W 1890 r. przeniósł się do Jarosławia i założył własną drukarnię przy ulicy nazwanej nieco później Hetmańską (obecnie Słowackiego). Sześć lat później uzyskał także koncesję na działalność księgarską, włącznie z wypożyczalnią książek i nut¹⁹. Działalność drukarska Styryny w Jarosławiu trwała 15 lat, gdyż w drugiej połowie 1905 r. sprzedał oficynę i powrócił do Tarnowa, by pomóc w prowadzeniu drukarni swemu 73-letniemu już ojcu, a gdy ten zmarł 1 IV 1911, prowadził ją przez 24 lata sam, aż do śmierci 30 I 1935 r. Prowadzenie drukarni przejął wtedy 30-letni syn Ludwika, także Ludwik, urodzony w Jarosławiu 18 VII 1905 r., inżynier elektromechanik po studiach we Lwowie i w Liège w Belgii²⁰. W czasie II wojny światowej Ludwik junior został zamordowany przez Niemców 18 VIII 1941 r. w obozie koncentracyjnym Auschwitz (numer więźnia 18843), dokąd trafił 29 lipca tegoż roku za prowadzenie w drukarni działalności konspiracyjnej²¹.

Wróćmy teraz do 1905 r., kiedy to L. Styryna sprzedał jarosławską drukarnię, wraz z jej nazwą, by nadal mogła korzystać z renomy firmy. Nabywcą był Majer Wiesen, o czym świadczy fakt, że na stronach tytułowych wydrukowanych w Jarosławiu w latach 1905–1911 hebrajskich ksiąg znajduje się wzmianka alfabetem hebrajskim w języku jidysz, iż zostały wydrukowane „w drukarni pana L. Styryna, właściciel pan Majer Wiesen”, choć alfabetem łacińskim zapisano w języku niemieckim tylko „Druck von L. Styryna” bądź „Buchdruckerei Ludwik Styryna”.

Majer (Meir) Wiesen, syn Mordechaja Zeewa i Chawy, urodził się 12 IV 1875 r. w Radomyślu (Wielkim) jako Majer Wiesenfeld. Dorastał w środowisku chasydzkim pobierając nauki u admora z Dzikowa (obecnie dzielnica

18 *Kronika*, „Kurjer Lwowski” 1889, nr 160, s. 2.

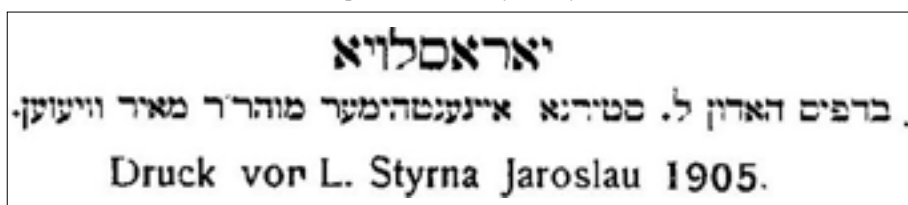
19 A. Szczurowski, *Skorowidz powiatu jarosławskiego na rok 1902*, Jarosław 1902, s. 188–189; *Österreichischer Zentralkataster sämtlicher Handels – Industrie – und Gewerbebetriebe*, X. Band, *Die Betriebe von Galizien und Bukowina*, Wien 1903, s. 882, 885; *Taką treść zawierał Nr. 1. „Tygodnika Jarosławskiego”*, „Tygodnik Jarosławski” 1929, nr 42, s. 2; G. Żurawska, dz. cyt., s. 36.

20 Należy tu sprostować informację podaną w artykule G. Żurawskiej, dz. cyt., s. 37, mówiącą iż w 1911 r. „drukarnię pozostawioną w Jarosławiu przejmuje jego [Ludwika Styryny] syn o tym samym imieniu”. Urodzony w 1905 r. L. Styryna junior miał w 1911 r. zaledwie sześć lat. Młody Styryna przejął drukarnię po ojcu mając 30 lat i nie w Jarosławiu, lecz w Tarnowie. Po ukończeniu studiów w Liège (1932) podjął pracę w Śląsko-Dąbrowskim Kolejowym Towarzystwie Eksploatacyjnym w Chorzowie, z której zrezygnował, by w 1935 r. objąć po zmarłym ojcu drukarnię tarnowską.

21 „Ciernista droga. Jednodniówka” z 3.05.1947, s. 23; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej, 1940–1944*, red. F. Piper, I. Strzelecka, t. 1, Warszawa – Oświęcim 2002, s. 626. Wraz ze Styryną trafili do Auschwitz i zostali w nim zamordowani jego współpracownicy: drukarz Stanisław Krupski (1911–1941) oraz zecerzy Tadeusz Słowiński (1907–1941) i Stanisław Więcek (1906–1941).

Tarnobrzega). Jako młody człowiek przeniósł się wraz z bratem Mojżeszem Aronem do Tarnowa i obydwaj skrócili nazwisko z Wiesenfeld na Wiesen. W 1905 r. zamieszkał w Jarosławiu. Tuż po wybuchu I wojny światowej wyjechał do Wiednia i tam pozostał, sprzedając jarosławską drukarnię Salomonowi Littmanowi, już bez renomowanej nazwy „Ludwik Styra”. Littman nie wydrukował żadnej hebrajskiej księgi, lecz korzystając z pozostawionego mu zestawu hebrajskich czcionek drukował plakaty, zaproszenia i ogłoszenia²².

Napis na stronach tytułowych

W Wiedniu M. Wiesen zmienił styl życia z typowo chasydzkiego na świecki. Mieszkał przy Feuerbachgasse 5 i trudnił się działalnością handlową w branży papierniczej. W 1915 r. zawarł oficjalny ślub (wcześniej miał tylko ślub religijny) z urodzoną 13 VI 1872 r. Sarą Libą Szulamit z domu Appel z Limanowej. Dwa lata później został wraz z kilkoma innymi wiedeńskimi kupcami oskarżony o zawyżanie cen, lecz zarzut okazał się bezpodstawny i sprawę przeciwko niemu umorzono. 5 XII 1929 r. jego żona zmarła w wiedeńskim szpitalu uniwersyteckim. W 1934 r. Majer z nieznanego powodu zmienił nazwisko z Wiesen na Eisland²³. Był dobrze sytuowany, o czym świadczy fakt, że wypoczywał w renomowanych kurortach (w październiku 1933 r. w Baden bei Wien, a w sierpniu 1935 r. w Bad Ischl)²⁴. Po przyłączeniu Austrii do III Rzeszy złożył 13 VI 1938 r. w Wydziale Emigracyjnym Centrali Opiekuńczej Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Wiedniu aplikację na emigrację do USA i ponownie 26 października tegoż roku, tym razem do Izraela (wówczas brytyjski mandat Palestyny). 12 XII 1938 r. dotarł statkiem „Jerusalem” do portu w Hajfie²⁵.

22 Archiv der Israelitischen Kultusgemeinde Wien (dalej cyt.: IKW), kwestionariusze emigracyjne Majera Eislanda z 13.06.1938 (sygn. 30141) i z 26.10.1938 (sygn. 44203); D. Sadan, *Acharon (Cijun le-r' Acharon Mosze Wiesen)* [Ostatni (Nagrobek dla pana Mojżesza Arona Wiesena)], „Dawar” 1953, nr 8431, s. 3; M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 98.

23 Najprawdopodobniej było to nazwisko panińskie jego matki.

24 *Verzeichnis der Kurgäste*, „Badener Zeitung” 1933, nr 79, s. 2; „Kurliste Bad Ischl” 1935, nr 22, s. 4.

25 IKW, op. cit.; *Preistreiberei*, „Die Neue Zeitung” 1917, nr 144, s. 10; „Amtsblatt der k.k. Reichshaupt – und Residenzstadt Wien” 1918, nr 1, s. 104; M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 98; Jewish-

Córka Majera, Etel (Ita), urodzona 1 X 1897 r. w Limanowej, zamieszkała w Jarosławiu a od 1914 r. w Wiedniu, niezamężna, została zamordowana w styczniu 1942 r. w trakcie tzw. „transportu Kladovo”²⁶ na terenie okupowanej przez Niemców Jugosławii²⁷.

Syn Jozue (Szyja), urodzony 25 X 1898 r. w Limanowej, zamieszkały w Jarosławiu, a od 1914 r. w Wiedniu, uzyskał 2 IV 1924 r. tytuł doktorski na Uniwersytecie w Wiedniu po obronie dysertacji z dziedziny chemii, która została później opublikowana w renomowanym periodyku fachowym²⁸. Pracował w laboratorium chemicznym wiedeńskiej Akademii Handlowej. Poślubił Rachelę urodzoną w Radomyślu (Wielkim) 5 II 1905 r. Zwolniony z pracy po przyłączeniu Austrii do III Rzeszy, złożył 7 VI 1938 r. w Wydziale Emigracyjnym Centrali Opiekuńczej Izraelskiej Gminy Wyznaniowej w Wiedniu aplikację na emigrację do USA, lecz został aresztowany przez Gestapo, zesłany do obozu koncentracyjnego Dachau, a 23 IX 1938 r. przeniesiony do obozu Buchenwald (numer więźnia 8937) i tam 18 III 1939 r. zamordowany. Jego owdowiała żona złożyła w Wiedniu 25 VIII 1939 r. aplikację na wyjazd do Londynu. Jej dalsze losy nie są znane²⁹.

Postacią ciekawszą niż Majer był wspomniany wyżej jego młodszy brat, językoznawca Mojżesz Aron Wiesen urodzony 13 VI 1878 r. w Baranowie Sandomierskim, który w czasie I wojny światowej także wyjechał do Wiednia i tam pozostał. Władzał kilkoma językami, był znawcą Pisma i zwolennikiem chasydyzmu. Już w wieku 18 lat zaczął nauczać w Tarnowie hebrajskiego i religii mojżeszowej. Studiował filozofię i filologię w Szwajcarii na Uniwersytecie Berneńskim, po czym po uzyskaniu w 1904 r. stopnia doktora

Gen [online] (<https://www.jewishgen.org>) [dostęp 19.11.2023]; IKW Friedhofs-Datebank [online] (<https://www.ikw-wien.at>) [dostęp 19.11.2023].

26 „Transport Kladovo” (od miasta Kladovo w Serbii, gdzie transport ten został zatrzymany z powodu zamarznięcia Dunaju) to przyjęta przez historyków nazwa rozpoczętej w 1939 r. nieudanej próby przetransportowania Dunajem 800 austriackich Żydów do Izraela przez rumuńskie porty morskie. Mężczyźni z tego transportu zostali rozstrzelani, a dzieci i kobiety zagazowane w ciężarówce w niemieckim obozie koncentracyjnym Sajmište na przedmieściu Belgradu (A. Patek, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944*, Kraków 2009, s. 221–226; G. Anderl, W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht — Der Jüdische „Kladovo-Transport” auf dem Weg nach Palästina 1939–42*, Wien 1993).

27 IKW, kwestionariusz emigracyjny Etel Eisland, b.d., sygn. 44628; Yad Vashem, Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority, Jerozolima, karta pamięci Etel Wiesen, b.d., sygn. 857512.

28 S.J. Zachtl, *Fräulein Doktor – Dissertantinnen an der Universität Wien im Fach Chemie zwischen 1920 und 1929*, Wien 2020, s. 268; Wiesen J., *Über einige Bromderivate desp-Kresols und die Beweglichkeit der Bromatome in denselben*, „Monatshefte für Chemie” 1925, nr 45, s. 251–259.

29 IKW, kwestionariusze emigracyjne Jozue Wiesena z 7.10.1938 (sygn. 27432) i Racheli Wiesen z 25.08.1939 (sygn. 76426); Gedenkstätte Buchenwald [online] (<https://www.buchenwald.de>) [dostęp 21.11.2023]; Arolsen Archives [online] (<https://arolsen-archives.org>, [dostęp 21.11.2023].

powrócił do nauczania³⁰. W czasie I wojny światowej służył w armii austro-węgierskiej. Po zwolnieniu ze służby ponownie zajął się nauczaniem, tym razem w wiedeńskim Instytucie Pedagogicznym rabina Cwi Pereca Chajesa. W 1935 r. został korespondencyjnym członkiem jerozolimskiej Rady Języka Hebrajskiego zajmującej się wprowadzaniem nowych słów i ustalaniem jednolitych norm języka hebrajskiego przywróconego w Izraelu do powszechnego użytku w końcu XIX w. po prawie 2000 lat, w trakcie których służył tylko jako język modlitw i ksiąg religijnych. Mając 60 lat Mojżesz Aron wyemigrował w 1938 r. do Izraela i osiadł w Tel Awiwie. Zajmował się głównie językoznawstwem i nauczaniem hebrajskiego. Wykładał nawet na kursach dla pisarzy i dziennikarzy. Pisał wiersze, z których część była publikowana w czasopiśmie „Ha-Pisga” i „Ha-Magid”³¹, przetłumaczył z niemieckiego na hebrajski wiersz Heinricha Eljakima Loewe *Szir leumi* [Pieśń narodowa], a także był autorem hebrajskojęzycznego kalendarza literackiego *Luach szaszujim szimuszi u-safruti le-sznat 5663* [Pożyteczny kalendarz rozrywkowy i literacki na rok 5663] noszący także niemiecki tytuł *Literarischer Kalender für das Jahr 5663 (1902/3)* (Kraków 1902). Opublikował trzy książki w języku hebrajskim poświęcone temu językowi: *Torat ha-laszon* [Teoria języka] (Tel Awiw 1923), *Kamac gadol o katan?* [Kamac³² mały czy duży?] (Wiedeń 1933); *Milon chadasz iwri germani (Neues hebräisch-deutsches Wörterbuch)* (Wiedeń – Jerozolima 1936); oraz książkę w jidysz *Chochma un charifut. Masijot, anekdoten, torot, maszalim un chakirof* [Mądrość i bystrość. Opowiadki, anegdota, teorie, alegorie i dociekania] (Wiedeń 1927)³³.

Zmarł w Tel Awiwie 18 I 1953 r., po dziewięciu latach ciężkiej choroby, a 6 listopada tegoż roku zmarła w Tel Awiwie w wieku 69 lat jego żona Rachela, córka Cwi Dawida i Ity³⁴.

30 Congress for Jewish Culture [online] (<https://congressforjewishculture.org>) [dostęp 10.11.2025].

31 „Ha-Pisga” [Szczyt] – kwartalnik toraniczny w języku hebrajskim ukazujący się w latach 1895–1902, początkowo w Wilnie, a następnie w Warszawie i Piotrkowie. „Ha-Magid” [Kaznodziej] – pierwszy periodyk (tygodnik) w języku hebrajskim, ukazujący się w latach 1856–1903, początkowo w Elku, a następnie w Berlinie, Krakowie i Wiedniu.

32 Kamac – jeden ze znaków diakrytycznych w języku hebrajskim zapisywanych pod lub nad spółgłoską w celu oznaczenia występującej po niej samogłoski (w liczącym 22 litery alfabetcie hebrajskim nie ma samogłosek).

33 Ha-akademia le-laszon ha-iwrit [online] (<https://hebrew-academy.org.il>) [dostęp 23.10.2023].

34 B.Z. Cangen, *Crór zichronot al ha-medakdek Mosze Aharon Wiesen* [Garść wspomnień o gramatyku Mojżeszu Aronie Wiesen], [w:] *Torne. Kijum un churban fun a jidiszer sztat* [Tarnów. Istnienie i zagłada żydowskiego miasta], Tel Awiw 1954, t. 1, s. 313–314, 328; *Mosze Aharon Wiesen* [Mojżesz Aron Wiesen], „Dawar” 1953, nr 8397, s. 1; *Niftar ha-sofer we-ha-choker Mosze Aharon Wiesen* [Zmarł pisarz i badacz Mojżesz Aron Wiesen], „Ha-Arec” 1953, nr 10167, s. 4; *Rachel Wiesen z”l* [Rachela Wiesen bhp.], „Ha-Cofe” 1953, nr 4827, s. 3.

Przejdźmy teraz do hebrajskich ksiąg drukowanych w Jarosławiu w drukarni M. Wiesena opatrzonej firmą „Ludwik Styrna”. Cztery z nich to responsa, czyli odpowiedzi autorytetów rabinicznych na zadawane im pytania dotyczące praktycznego stosowania hebrajskiego prawa religijnego, dwie księgi poświęcone są rozważaniom toranicznym i dwie rozważaniom talmudycznym. Pozostałe pięć ksiąg zajmuje się pięcioma różnymi tematami: moralność, ha-lacha, chasydyzm, kabała oraz tradycyjna medycyna.

Szeelot we-tszuwot Maharasz [Pytania i odpowiedzi Maharasza]³⁵ (1905)

Autor liczącej 144 karty księgi to Samuel Engel (1853–1935), rabin kolejno Biłgoraja, Dukli, Radomyśla (Wielkiego), Tarnowa i Koszyc. Dzieło to jest opracowaniem responsów Salomona z Lublina, XVI-wiecznego rabina tego miasta (zm. 1591), dotyczących księgi *Szulchan aruch* [Nakryty stół], wybitnego dzieła sefardyjskiego rabina Józefa Karo (1488–1575), stanowiącej prostą i jasną kodyfikację żydowskiego prawa religijnego. Księga nosi podtytuł „Część pierwsza”. Część druga była drukowana także w Jarosławiu (1908), a kolejne części w Bardejowie (cz. 3, 1926; cz. 6, 1938), Vranovie nad Toplou (cz. 4, 1929; cz. 5, 1936) i Londynie (cz. 7, 1954). Wydawcą książki był sam autor (niem.: „Verlag von Samuel Engel, Rabbiner in Radomyśl b. Tarnów”)³⁶.

Szeelot we-tszuwot Pnej Icchak [Twarz Izaka, pytania i odpowiedzi] (1905)

Autor liczącej 113 stron księgi to Izak Charif Eisenberg (~1740–1813), rabin kolejno Ulanowa i Sambora. Księga ta to responsa autora dotyczące wspomnianej wyżej księgi *Szulchan aruch* z uwagami prawnuka autora, Mordechaja Cwi Teichera z Grodziska, zatytułowanymi *Hagahot Mordechaj* [Korekty Mordechaja]³⁷.

Kuntres ha-gaon rabi Cwi Charif z"l [Komentarze błp. gaona rabina Cwi Charifa] (1906)

Autor liczącej 44 karty księgi to Cwi Hirsz Heller (1776 – 28 X 1834), rektor jesziw w Brodach i Mukaczewie oraz rabin kolejno Brzeska, Kisvárd, Bonyhád, Użhorod i Starej Budy. Wydawcą książki był Jakub Lehrer, uczony w Piśmie z Cieszanowa (niem.: „Verlag von Jacob Lehrer in Cieszanów”). Księga nosi podtytuł „Część pierwsza” i zajmuje się znaczeniem moralności i rozwagi przy rozważaniach religijnych. Część druga, poświęcona nowelom talmudycznym, została wydrukowana rok później w Mukaczewie³⁸.

35 Maharasz – akronim od hebrajskich słów „nasz pan i rabin Salomon”.

36 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 99; tenże, *Meorei Galicia. Encyklopedia le-chachmej Galicia* (*Encyclopedia of Galician Rabbis and Scholars*), t. 1, Jerozolima 1978, s. 230–238.

37 M. Wunder, tamże; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 1, s. 109–112.

38 M. Wunder, tamże; tenże, *Meorei Galicia*, t. 2, Jerozolima 1981, s. 665–671.

Szeelot we-tszuwot Imrej noam [Przyjemne słowa, pytania i odpowiedzi] (1906)

Autor liczącej 75 kart księgi to Meir Horowitz (1818 – 19 VI 1877), rabin tarnobrzeskiego Dzikowa. Księga ta to responsa autora z uwagami jego wnuka Judy Izaka Ungera, który był także wydawcą. Księga nosi podtytuł „Tom drugi”. Tom pierwszy ukazał się w Krakowie w 1868 r.³⁹

Imrej noam al chamisza chumszej Tora [Przyjemne słowa o pięciu księgach Tory] (1907)

Autor liczącej 224 karty księgi to M. Horowitz. Księga poświęcona jest rozważaniom toranicznym. Wydawcą książki był wnuk autora Alter Horowitz (niem.: „Verlag des Alter Horowitz Junger Rabbiner Tarnobrzeg”). Księga nosi podtytuł „Tom pierwszy” i składa się z dwóch części. Tom drugi, poświęcony świętom i terminom religijnym, ukazał się wcześniej (1886) w Krakowie⁴⁰.

Torat Szimon [Nauka Szymona] (1907)

Autor liczącej 24 karty księgi to Szymon Maryles (1758 – 1 X 1849), chasydzki admor i założyciel tego ruchu w Jarosławiu. Księga zawiera jego uwagi i przemyślenia na temat Tory, Psalmów i świąt, spisane przez zięcia autora, Kahata Halperina. Do druku dostarczył Chaim Teitelbaum, wnuk autora⁴¹.

Hilcheta li-Meszicha [Halacha na czasy Mesjasza]⁴² (1907)

Autor liczącej 108 kart księgi to Izak Heiselberg (~1850 – ~1910), uczony w Piśmie z Jaworowa. Księga zajmuje się tymi przepisami prawa religijnego (halachy), których omawianie jest w naszych czasach czysto teoretyczne, gdyż będą miały praktyczne znaczenie dopiero po nadejściu Mesjasza. Wydawcą książki był sam autor (jid.: „Ferlag fun Ichak Hajzelberg, Jaworów”)⁴³.

Daat newonim al szitat Rachsahak [Opinia rozsądnych o metodzie Rachsahak]⁴⁴ (1907)

Autor liczącej 140 kart księgi to Jechiel Michel Kahana-Szapira (~1860 – ~1935), rabin Radomyśla nad Sanem w latach 1892–1921. Księga poświęcona jest rozważaniom talmudycznym związanym z Chananej, zastępcą wielkiego kapłana w okresie zburzenia drugiej świątyni jerozolimskiej (I w. p.n.e.). Wy-

39 M. Wunder, tamże; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 2, s. 254–258.

40 M. Wunder, tamże; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 2, s. 254–258.

41 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 99; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 3, s. 962–967; M. Steinger, *Reszit ha-jiszuw ha-jehudi be-Jaroslaw* [Początki społeczności żydowskiej w Jarosławiu], [w:] *Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978, s. 30.

42 Tytuł w języku aramejskim zaczerpnięty z Talmudu (m.in. traktat Sanhedryn 51,2).

43 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 100; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 2, s. 382.

44 Rachsahak – akronim od hebrajskich słów „rabin Chananja zastępca kapłanów”.

dawcą książki był sam autor (niem.: „Verlag von Ch[il]⁴⁵ M[ichel] Schapira in Radomyśl a. S.”)⁴⁶.

Imrej Maharin al ha-Tora [Słowa Maharina⁴⁷ o Torze] (1908)

Autor liczącej 89 kart książki to Jakub Naftali Eisenberg (~1780 – 10 V 1825), rabin kolejno Ulanowa, Turki i Sambora. Księga poświęcona jest rozważaniom toranicznym i została dostarczona do druku przez wnuka autora, rabina Arona Dawida Zeiselberga z Wielopola. W redagowaniu książki uczestniczył rabin Mordechaj Cwi Teicher z Grodziska, wnuk brata autora⁴⁸.

Strona tytułowa książki *Imrej Maharin al ha-Tora*

45 Chil to jedna z jidyszowych form hebrajskiego imienia Jechiel (M. Feldstein, *Spis imion żydowskich*, Warszawa 1928, s. 34).

46 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 99-100; tenże, *Meorei Galicia*, t. 5, Jerozolima 1997, s. 578-579.

47 Maharin – akronim od hebrajskich słów „nasz pan rabin Jakub Naftali“.

48 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 100; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 1, s. 108-109.

Szeelot we-tszuwot Maharasz [Pytania i odpowiedzi Maharasza]⁴⁹ (1908)

Autor liczącej 132 karty księgi to rabin S. Engel. Księga ta to opracowanie pytań i odpowiedzi rabina Salomona z Lublina dotyczących księgi *Szulchan aruch* [Nakryty stół], wybitnego dzieła sefardyjskiego rabina J. Karo. Wydawcą książki był sam autor (niem.: „Verlag von Samuel Engel, Rabbiner in Radomyśl b. Tarnów”)⁵⁰.

Kicur Reszit chochma [Streszczenie księgi *Początek mądrości*]⁵¹ (1909)

Autor liczącej 90 kart księgi to Jakub Poggetto, żyjący na przełomie wieków XVI i XVII włoski rabin. Publikacja ta jest skróconą wersją poświęconej kabale księgi *Reszit chochma*, napisanej przez XVI-wiecznego rabina Elijahu de Vidas (1518–1587) żyjącego w Safedzie i Hebronie⁵². Wydawcami księgi byli bracia Reiner: Chaim z Dębicy i Jechiel z Jarosławia (niem.: „Verlag von Chaim Reiner, Dębica; Chiel Reiner, Jaroslau”)⁵³.

Ha-eleflecha Szlomo [Tysiąc sykli tobie Salomonie]⁵⁴ (1909)

Autor liczącej 64 karty księgi to Izak Charif Eisenberg (~1740 – 25 lipca 1813), rabin kolejno Ulanowa i Sambora. Księga ta poświęcona jest wyjaśnianiu trudniejszych kwestii w wybranych traktatach Talmudu i w orzeczeniach dawnych mędrców. Wydawcą księgi był Bencyjon Stimler z Ulanowa (niem.: „Verlag von Benzion Stimler, Ulanow (Gal.)”)⁵⁵.

Sefer refuot [Książka medykamentów] (1911)

Książka anonimowego autora licząca 20 kart jest wznowieniem publikacji z 1880 r. wydanej w Kołomyi i poświęcona jest tradycyjnym medykamentom i metodom leczenia. Jej wydawcą był Mendel Salzman z Ustrzyk Dolnych (niem.: „Verlag von Mendel Salzman, Ustrzyki Dolne”)⁵⁶.

Na tej ostatniej pozycji kończą się dzieje druku hebrajskich ksiąg w Jarosławiu. Brak jasnej odpowiedzi, dlaczego były takie krótkie. Można jedynie domyślać się, że głównym powodem była konkurencyjna i bardziej zróżnicowana działalność powstałych wcześniej hebrajskich drukarni z Przemyśla (Knoller i Syn), Biłgoraja (Natan Nate Kronenberg) czy Drohobycza (Aron Hirsz Żupnik), nie wspominając o drukarniach krakowskich i lwowskich. W odróżnieniu od drukarni jarosławskiej nie ograniczały się one do tłoczenia ksiąg w języku hebrajskim, które miały stosunkowo nieliczne grono znają-

49 Maharasz – akronim od hebrajskich słów „nasz pan i rabin Salomon”.

50 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 99; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 1, s. 230–238.

51 Tytuł zaczerpnięty z wersetu „Bojaźń Pańska początkiem mądrości” (Ps 111,10).

52 Safed – miasto w Galilei, Hebron – miasto w Judei; wówczas (XVI w.) w otomańskiej Turcji.

53 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 100; M. Steinschneider, dz. cyt., s. 1238–1239.

54 Tłumaczenie tytułu wg PnP 8,12.

55 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 100; tenże, *Meorei Galicia*, dz. cyt., t. 1, s. 109–112.

56 M. Wunder, *Ha-dfus ha-ivri*, s. 99.

cych ten język nabywców, ograniczone do rabinów i innych uczonych w Piśmie, lecz korzystając z tych samych hebrajskich czcionek drukowały także książki religijne i świeckie w znanym szerokim rzeszom potencjalnych nabywców języku jidysz.

Bibliografia

Archiwalia

Archiv der Israelitischen Kultusgemeinde, Wiedeń:

- kwestionariusz emigracyjny Etel Eisland, b.d., sygn. 44628;
- kwestionariusz emigracyjny Jozue Wiesena, 7.06.1938, sygn. 27432;
- kwestionariusz emigracyjny Majera Eislanda, 13.06.1938, sygn. 30141;
- kwestionariusz emigracyjny Majera Eislanda, 26.10.1938, sygn. 44203;
- kwestionariusz emigracyjny Racheli Wiesen, 25.08.1939, sygn. 76426.

Yad Vashem, Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, Jerozolima:

- karta pamięci Etel Wiesen, b.d., sygn. 857512.

Portale internetowe

Arolsen Archives (<https://arolsen-archives.org>).

Congress for Jewish Culture (<https://congressforjewishculture.org>).

Gedenkstätte Buchenwald (<https://www.buchenwald.de>).

Grobonet (<https://grobonet.com>).

Ha-akademia le-laszon ha-iwrit [Akademia Języka Hebrajskiego] (<https://hebrew-academy.org.il>).

Israelitischen Kultusgemeinde Wien, Friedhofs-Datebank (<https://www.ikg-wien.at>).

JewishGen (<https://www.jewishgen.org>).

MyHeritage (<https://www.myheritage.com>).

Opracowania

„Amtsblatt der k. k. Reichshaupt – und Residenzstadt Wien“ 1918, nr 1, s. 104.

Anderl G., Manoschek W., *Gescheiterte Flucht. Der Jüdische „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939-42*, Wien 1993.

[Anons: *J. Stryna w Tarnowie*], „Orzeł. Pismo ekonomiczno-społeczne” 1882, nr 11, s. 8.

Bałaban M., *Historia i literatura żydowska*, t. 3, Lwów – Warszawa – Kraków 1925, s. 219–224.

Cangen B.Z., *Cror zichronot al ha-medakdek Mosze Aharon Wiesen* [Garść wspomnień o gramatyku Mojżesz Aronie Wiesen], [w:] *Torne. Kijum un churban fun a jidiszer sztat* [Tarnów. Istnienie i zagłada żydowskiego miasta], Tel Awiw 1954, t. 1, s. 313–314.

„Cieniasta droga. Jednodniówka” z 3.05.1947, s. 23.

- Feldstein M., *Spis imion żydowskich*, Warszawa 1928, s. 34.
- Friedberg Ch.B., *Toldot ha-dfus ha-ivri be-Polania mi-reszit hiwasdo be-sznat 294 we-hitpatchuto ad zmanenu* [Dzieje druku hebrajskiego w Polsce od jego początków w roku 1534 i jego rozwój do naszych czasów], wyd. 2, Tel Awiw 1950.
- Harlender J., *Na marginesie druków Szeligi*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia]” 1967-1968, t. 7, s. 29–31.
- Jagusztyn A., *Drukarstwo regionu przemyskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1980, t. 2, s. 133–150.
- Jaśkiewicz B., *Prasa tarnowska do 1918 r.*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1980, nr 3, s. 19.
- Jaśkiewicz B., *Prasa tarnowska w czasach zaboru austriackiego*, „Rocznik Tarnowski” 1993, t. 3, s. 73.
- Kronika*, „Kurjer Lwowski” 1889, nr 160, s. 2.
- Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej, 1940–1944*, red. F. Piper, I. Strzelecka, t. 1, Warszawa – Oświęcim 2002, s. 626.
- Kunisz A., Stąsiek J., *Styrna Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 865.
- „Kurliste Bad Ischl” 1935, nr 22, s. 4.
- Leszczyński A., *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994.
- Leszczyński A., *Sejm Żydów Korony*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, opr. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003, s. 516–517.
- Leuchs C., *Leuchs Adressbuch der Kaufleute, Fabrikanten und Gewerbetreibenden von Ungarn, Siebenbürgen, Banat, Croatien, Slavonien, Militärgrenze, Galizien und Dalmatien*, Band 18, Nürnberg 1879, s. 80.
- Majus K.D., *Szealtiel Ajzyk Gräber – wydawca z Jarosławia i jego publikacje*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2024, z. 1, s. 137–151.
- Mosze Aharon Wiesen* [Mojżesz Aron Wiesen], „Dawar” 1953, nr 8397, s. 1.
- Niftar ha-sofer we-ha-choker Mosze Aharon Wiesen* [Zmarł pisarz i badacz Mojżesz Aron Wiesen], „Ha-Arec” 1953, nr 10167, s. 4.
- Österreichischer Zentralkataster sämtlicher Handels – Industrie – und Gewerbebetriebe*, X. Band, *Die Betriebe von Galizien und Bukowina*, Wien 1903, s. 882, 885.
- Patek A., *Żydzi w drodze do Palestyny 1934–1944*, Kraków 2009, s. 221–226.
- Preistreiberei*, „Die Neue Zeitung” 1917, nr 144, s. 10.
- Protokół IV. Zjazdu Koleżeńskiego Drukarzy Galicyjskich odbytego w dniach 7-ym i 8-ym września 1902 we Lwowie*, Lwów 1902, s. 23.
- Rachel Wiesen z”l* [Rachela Wiesen bhp.], „Ha-Cofe” 1953, nr 4827, s. 3.
- Sadan D., *Acharon (Cijun le-r’ Aharon Mosze Wiesen)* [Ostatni (Nagrobek dla pana Mojżesza Arona Wiesena)], „Dawar” 1953, nr 8431, s. 3.

- Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978.
- Steinberg M., *Reszit ha-jiszuw ha-jehudi be-Jaroslaw* [Początki społeczności żydowskiej w Jarosławiu], [w:] *Sefer Jaroslaw. Gal-ed le-zecher irejnu* [Księga Jarosławia. Pomnik pamięci naszego miasta], red. I. Alperowitz, Tel Awiw 1978, s. 30.
- Steinberg M., *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Jarosław 1933.
- Steinschneider M., *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852–1860, s. 1238–1239, 2579.
- Szczurowski A., *Skorowidz powiatu jarosławskiego na rok 1902*, Jarosław 1902, s. 188–189.
- Taką treść zawierał Nr. 1. „Tygodnika Jarosławskiego”, „Tygodnik Jarosławski” 1929, nr 42, s. 2.*
- Verzeichnis der Kurgäste*, „Badener Zeitung” 1933, nr 79, s. 2.
- Wiesen J., *Über einige Bromderivate desp-Kresols und die Beweglichkeit der Bromatome in denselben*, „Monatshefte für Chemie“ 1925, nr 45, s. 251–259.
- Wunder M., *Ha-dfus ha-ivri be-Jaroslaw* [Hebrajski druk w Jarosławiu], „Cfunot. Riwon torani” 1988, nr 2, s. 98–100.
- Wunder M., *Meorei Galicia. Encyklopedia le-chachmej Galicja (Encyclopedia of Galician Rabbis and Scholars)*, t. 1, Jerozolima 1978, s. 108–112, 230–238; t. 2, Jerozolima 1981, s. 254–258, 382, 665–671; t. 3, Jerozolima 1986, s. 962–967; t. 5, Jerozolima 1997, s. 578–579.
- Wunder M., *Toldot kehilat Jaroslaw. Rabaneja we-chaszuweja* [Dzieje gminy Jarosław. Jej rabini i osobistości], „Jeszurun. Measef torani” 2010, nr 22, s. 869.
- Zachl S.J., *Fräulein Doktor – Dissertantinnen an der Universität Wien im Fach Chemie zwischen 1920 und 1929*, Wien 2020, s. 268.
- Żurawska G., *Dziewiętnastowieczne drukarstwo jarosławskie*, „Rocznik [Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia]” 2000–2002, t. 14, s. 32–42.

